

УДК 327

DOI [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-1\(67\)-3](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-1(67)-3)

Олексій БУРЯЧЕНКО

кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології Національного авіаційного університету, пр-т Любомира Гузара, 1, м. Київ, Україна, 03058
ORCID: 0000-0001-5308-2570

Oleksiy BURYACHENKO

Ph.D. in Political Science, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Sociology and Political Science at the National Aviation University, 1 L. Huzara Ave., Kyiv, Ukraine, 03058
ORCID: 0000-0001-5308-2570

КРИЗА СИСТЕМИ КОНТРОЛЮ НАД ЯДЕРНОЮ ЗБРОЄЮ. ВИКЛИКИ ХХІ СТОРІЧЧЯ ТА РИЗИКИ МАЙБУТНЬОГО

CRISIS OF THE NUCLEAR WEAPONS CONTROL SYSTEM: CHALLENGES OF THE 21ST CENTURY AND RISKS OF THE FUTURE

У статті аналізується та розглядається питання кризи системи контролю над ядерною зброєю, а також виклики ХХІ сторіччя та ризики майбутнього в контексті потрясінь та дестабілізації нинішньої архітектури світової системи безпеки. Проведене дослідження із зауваженого питання є складовою наукового дослідження «Формування нової глобальної системи безпеки: російсько-українська війна як фактор еволюції світової політики».

Дослідження аналітичних звітів, документів, міжнародних угод, законодавчих актів, наукових позицій дало можливість проаналізувати закономірні тенденції еволюції системи контролю над ядерною зброєю. Охарактеризувати кризові точки, які призвели до дестабілізації в системі контролю над ядерною зброєю та окреслити виклики ХХІ сторіччя та ризики майбутнього в контексті недосконалості контролю над ядерною зброєю а також, можливий вихід із кризи яка сталася в світовій системі контролю над ядерним компонентом (ядерна зброя, ядерна енергія). Проведене дослідження в розрізі еволюції системи контролю над ядерною зброєю дозволило автору дійти висновку, що враховуючи складні етапи еволюції питання контролю над ядерною зброєю, починаючи з кінця холодної війни і до настання епохи після холодної війни, від Рейк'явіка (1986 р.) до Гельсінкі (1997 р.), стали роками прогресу в сфері контролю над ядерною зброєю в різних напрямках. В першій половині ядерної ери відбувалася повільна, нерівномірна, але масштабна еволюція від напруженої та нерегульованої конкуренції до послідуючого більш регульованого, керованого ядерного середовища, в якому ядерні арсенали були обмежені договорами, а поширення ядерної зброї було заборонено ДНЯЗ, який набув статусу безстрокового і накладав на учасників юридичні зобов'язання. Але, у ХХІ сторіччі, вітер помінявся і архітектура системи контролю над ядерною зброєю почала хитатися. І сьогодні вона досягла максимальної кризи, яка спричинена недосконалістю архітектури світової системи безпеки і не бажанням провідних світових акторів до її зміни, що призвели, як наслідок у 2022 році, до повномасштабної війни на Європейському континенті, російсько-української війни. Як наслідок, війна Росії проти України заставила замислитись країни, які не володіють ядерною зброєю над її розробкою або укладенням договорів із країнами, які нею володіють про розміщення на своїй території. Зазначимо, зауважені тенденції є вкрай небезпечними, Оскільки, це призведе до зростання кількості ядерних держав у світі і не забуваємо про терористичні організації. Тобто, ядерна зброя почне безконтрольно розповзатися планетною, перетворившись на засіб захисту суверенітету, і на атрибут особливого статусу.

Автор звертає увагу на те, що з порушенням світової системи безпеки внаслідок російсько-української війни таке питання як використання ядерної зброї виходить на новий рівень. У статті резюмовано необхідність перегляду наявної світової системи безпеки з акцентом на формування нової системи контролю над ядерним компонентом (ядерною зброєю, атомною енергією).

Ключові слова: ядерна зброя, система контролю над ядерною зброєю, ядерний компонент, світова система безпеки, архітектура світової системи безпеки, ООН, ДНЯЗ, Оглядова конференція, Україна, Росія, СРСР, США.

The article analyzes and discusses the issue of the crisis of the nuclear weapons control system, as well as the challenges of the 21st century and risks of the future in the context of shocks and destabilization of the current architecture of the global security system. The research conducted on this issue is a component of the scientific research "Formation of a new global security system: the Russian-Ukrainian war as a factor in the evolution of world politics."

Researching analytical reports, documents, international agreements, legislative acts, scientific positions made it possible to analyze the regular trends in the evolution of the nuclear weapons control system. It describes the crisis points that led to destabilization in the nuclear weapons control system and outlines the challenges of the 21st century and future risks in the context of the imperfection of nuclear weapons control, as well as a possible way out of the crisis that occurred in the world control system over the nuclear component (nuclear weapons, nuclear energy). The study conducted in terms of the evolution of the nuclear weapons control system allowed the author to conclude that taking into account the complex stages of the evolution of the issue of nuclear weapons control, from the end of the Cold War to the post-Cold War era, from Reykjavik (1986) to Helsinki (1997), became years of progress in the field of nuclear weapons control in various directions. In the first half of the nuclear era, there was a slow, uneven, but massive evolution from tense and unregulated competition to subsequent more regulated, controlled nuclear environment, in which nuclear arsenals were limited by treaties and the proliferation of nuclear weapons was prohibited by the NPT, which acquired the status of indefinite and imposed legal obligations on participants. However, in the 21st century, the winds have changed, and the architecture of the nuclear weapons control system has begun to shake. And today it has reached its maximum crisis, caused by the imperfection of the architecture of the global security system and the unwillingness of leading global actors to change it, which resulted in the full-scale war on the European continent, the Russian-Ukrainian war, in 2022. As a result, the war of Russia against Ukraine made countries that do not possess nuclear weapons think about its development or the conclusion of agreements with countries that possess it for placement on their territory. It should be noted that these trends are extremely dangerous because they will lead to an increase in the number of nuclear states in the world, and we cannot forget about terrorist organizations. Therefore, nuclear weapons will begin to spread uncontrollably around the planet, becoming a means of protecting sovereignty and an attribute of special status.

The author highlights that the violation of the global security system due to the Russian-Ukrainian war has brought the issue of nuclear weapon use to a new level. The article summarizes the need for a review of the existing global security system with a focus on the formation of a new system for controlling the nuclear component (nuclear weapons, atomic energy).

Key words: nuclear weapons, nuclear component, control system over nuclear weapons, global security system, architecture of the global security system, UN, NPT, Review Conference, Ukraine, Russia, USSR, USA.

Постановка проблеми. «Контроль над озброєннями безперечно збився з курсу. Протягом кількох років те, що називають переговорами щодо озброєнь, було переважно публічним обміном звинуваченнями...». Можна було б подумати, що ця цитата стосується поточного безпекового стану на світовій політичній арені. Проте Томас Шеллінг написав це спостереження взимку 1985 року, за два роки до підписання Договору про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності (ДРСМД) та за шість років до укладання першого Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1). Слід зазначити, ще 1985 року контроль над ядерною зброєю у світі переживав період застою і навіть регресу, але, безумовно, як відмічали на той час аналітики, був живий.

Зараз же, через сорок років, майбутнє контролю над ядерним озброєнням перебуває чи не найскладнішому етапі і викликає багато питань у акторів, основне з яких - що з системою контролю над ядерних компонентом у архітектурі світової безпеки? Наскільки ця система жива? Такі питання, які задаються світовою спільнотою є цілком ґрунтовні і підтвердженням цих зауважень, є результати X Оглядової конференції з виконання Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (X ОК ДНЯЗ), яка проходила з 1 по 26 серпня 2022 р.

у Нью-Йорку. Зауважимо, держави-учасниці ДНЯЗ з моменту введення в дію Договору (1970 р.) кожні п'ять років збираються на Оглядову конференцію з виконання Договору.

За підсумками роботи X ОК ДНЯЗ, зазначимо, учасники не змогли ухвалити консенсусний підсумковий документ. Головним чинником, який не дозволив ухвалити консенсусний підсумковий документ, як наголошували самі учасники конференції, стали дії Росії в Україні, а саме російсько-українська війна, повномасштабну фазу якої Росія розпочала 24 лютого 2022 року. Зазначимо, ця війна викликала багато питань і дискусій і головне – наскільки ДНЯЗ відповідає духу часу, а також про виклики режиму ядерного нерозповсюдження. Під час роботи конференції була подана заява Францією (26.08.2022 р.), яку підписали західні країни, а також Гватемала, Грузія, Маршаллові острови, М'янма, Нігер, Палау, Туреччина, Чад, Південна Корея та Японія. У документі йшлося про порушення Росією норм міжнародного права, негативний вплив дій Росії в Україні на режим нерозповсюдження ядерної зброї [1]. Слід зазначити, це була перша Оглядова конференція, коли ядерна п'ятірка не змогла узгодити позиції щодо ДНЯЗ, особливо, питання відносно того, як реагувати на вимоги переважної більшості держав, які не володіють ядерною зброєю.

Якщо подивитися на історичну ретроспективу оглядового процесу ДНЯЗ, то ми побачимо, що він ніколи не проходив у сприятливих геополітичних умовах. Кожна Оглядова конференція зіштовхувалася зі своїм комплексом проблем: суперечності щодо питань ядерного роззброєння та передачі ядерних технологій, за нормами експортного контролю, ризики розповсюдження ядерної зброї, – все це супроводжувало оглядовий процес ДНЯЗ з його перших днів. Але Х ОК ДНЯЗ була чи не найскладніша за всю історію роботи конференції. І підтвердження цьому є слова Генерального секретаря ООН Антоніу Гутерреша, який заявив, – «Гнійники криз з ядерним підґрунтям» назрівають по всьому світу: на Близькому Сході, на Корейському півострові, а також на тлі вторгнення Росії в Україну. ... закликаю учасників зустрічі захистити людство від самознищення» [1].

Зазначимо, ті виклики, які зараз переживає система контролю над ядерною зброєю це комплекс питань, які наростали і не були вирішені ще з моменту розпаду СРСР, і як наслідок останнім тригером цих проблем стала російсько-українська війна. Перші публікації про те, що ДНЯЗ зіштовхнувся з кризою, почали активно курсувати серед наукової спільноти ще на початку 2000-х років.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Джерельну базу статті складають аналітичні звіти, документи, міжнародні угоди, законодавчі акти, наукові позиції: Парахонського Б., Яворської Г., Потехіна О., Нойнека Г., Макгроу О., Крепона М., Брукса Л., Макгроу О., Танненвальд Н., Броді Б., Фрідмана Л. та інших дослідників, які сходяться на думці, що глобальний ядерний регульований порядок руйнується, а система контролю над ядерною зброєю досягла максимальної кризи, яка спричинена недосконалістю архітектури світової системи безпеки.

Тому **метою даною статті** є спроба дослідити та проаналізувати еволюцію системи контролю над ядерною зброєю; кризові точки, які призвели до дестабілізації в системі контролю над ядерною зброєю; виклики ХХІ сторіччя та ризики майбутнього в контексті кризи контролю над ядерною зброєю а також, можливий вихід із кризи, яка сталася в світовій системі контролю над ядерним компонентом (ядерна зброя, ядерна енергія), який тримає світову систему безпеки у напруженому стані.

Виклад основного матеріалу. На ХХІІ сесії 12 червня 1968 р. Генеральною Асамблеєю ООН був укладений Договір про нерозповсюдження ядерної зброї. 1 липня

1968 року ДНЯЗ був відкритий для підписання. З того часу цей Договір, є наріжним каменем міжнародної діяльності із запобігання розповсюдженню ядерної зброї, остаточної її ліквідації і сприяння мирному застосуванню ядерної енергії. На 2022 рік ДНЯЗ підписали 191 країна, що робить його Договором, в якому бере участь майже весь світ. У 1995 році, після 25-річного періоду, дія Договору була продовжена на невизначений термін [2]. Винятковість ДНЯЗ полягає в тому, що немає жодної іншої міжнародної угоди, яка ґрунтується на домовленостях між ядерними і неядерними державами. 186 неядерних країн зобов'язалися утримуватись від використання ядерної зброї. З іншого боку, домовленості – п'яти країн, які офіційно закріплені в ДНЯЗ такими, що мають ядерну зброю – Китай, Франція, Росія (до 1991 року СРСР), Велика Британія і США – пообіцяли не допомагати неядерним країнам отримати ядерну зброю, а прагнути до великої мети - ядерного роззброєння. Також, важливо зауважити, що в інтересах усіх сторін, Договір сприяє співробітництву з мирного застосування ядерних технологій під наглядом Міжнародного агентства з ядерної енергії (МАГАТЕ). В даний час поза Договором залишаються Індія, Пакистан та Ізраїль. Про вихід із ДНЯЗ заявила КНДР, але цей крок не визнано міжнародною спільнотою.

Отже, підкреслимо, ДНЯЗ – це відкритий міжнародний договір, що засвідчено п. 1 ст. IX, у якому зазначається, що цей Договір відкритий для підписання його всіма державами й будь яка держава може приєднатися до нього в будь-який час. Відкритість Договору закріплена п. 2 ст. IX, що засновує інститут потрібного депозитарію Договору із урядів США, СРСР і Великобританії, яким необхідно здавати на зберігання ратифікаційні грамоти й документи про приєднання. Крім цього ДНЯЗ є універсальним міжнародним договором через те, що його учасники репрезентують як якісні, так і кількісні критерії, тобто ДНЯЗ є багатостороннім, загальним, відкритим, універсальним міжнародно-правовим договором. Договір, який стримує загрозу поширення ядерної зброї, гарантує розвиток міжнародного співробітництва в галузі мирного використання атомної енергії та забезпечує поетапне просування питання ядерного роззброєння. Саме баланс цих трьох складових і вважається запорукою життєздатності ДНЯЗ [3, 4].

Щоб краще зрозуміти ту кризову ситуацію в якій зараз опинилося питання відносно подальшої життєздатності ДНЯЗ та його

можливість протистояти викликам ХХІ ст., проаналізуємо еволюцію проблеми нерозповсюдження ядерної зброї у світі та контролю над ядерним компонентом (ядерна зброя, ядерна енергія) архітектури світової системи безпеки.

Слід зазначити, у першій чверті атомного ХХ століття (з моменту винайдення ядерної енергії) ядерні сили розвивалися та еволюціонували у нерегульованому середовищі. Учасники холодної війни майже не вступали один з одним у серйозний діалог. Угод з обмеження озброєнь не існувало, як і неписаних правил поведінки. Сформований порядок виник внаслідок нескоординованих односторонніх дій та рішень країн, які приймали їх на підставі своїх інтересів. Для двох супердержав, на той час, СРСР та США такі дії вилилися у напружену гонку озброєнь та серію ядерних криз. Рухомі страхом, непрозорості існуючої військової рівноваги, невизначеністю планів та мотивів протилежної сторони, а також побоюваннями щодо ефективності стримування, обидві ядерні держави швидко розширювали та модернізували свій ядерний арсенал.

Провідні фахівці в галузі стратегічного ядерного планування того часу швидко дійшли висновку про те, що ядерну зброю найкраще розглядати як інструмент стримування. Основу цієї теорії було сформульовано Бернардом Броді невдовзі після Другої світової війни, наприкінці 1945 р. Броді стверджував, що агресор не захоче напасти першим у тому випадку, якщо він відчуватиме загрозу удару у відповідь, оскільки катастрофічні наслідки ядерних ударів у відповідь переважають будь-які мотиви розв'язування війни [5]. Звідси випливає основне завдання, що постало перед людством з приходом атомної ери. Основною метою будь-якої програми безпеки у вік атомної зброї стало вжиття заходів, спрямованих на те, щоб гарантувати можливість удару у відповідь у разі нападу. Логіка підказувала, що якщо ядерні країни будуть керуватися цим принципом, то це створить умови для взаємного стримування (який пізніше закріпився в американській ядерній доктрині як «взаємне гарантоване знищення» або ВГЗ). Якщо ядерні суперники будуть впевнені в живучості та адекватності наявних у них засобів для завдання удару у відповідь, баланс ядерних сил буде стійким, тобто, жодна зі сторін не отримає переваги від нанесення першого удару. Згідно з цією логікою, ядерний порядок продовжував би існувати в тому чи іншому вигляді доти, доки США і СРСР продовжували б забезпечувати ефективне стримування одне одного, чого вони посилено прагнули.

Як зазначає Лоуренс Фрідман «Мета ядерного глухого кута полягала в тому, щоб нейтралізувати ядерні арсенали. Переваги від нанесення превентивного удару губилися. Арсенали двох країн нейтралізували один одного» [6]. Озираючись назад, треба сказати, що незважаючи на довгі роки запеклого політичного суперництва і навіть збройних конфліктів, порядок, заснований на принципі ядерного глухого кута, був достатнім для того, щоб не допустити застосування ядерної зброї. Однак цей порядок також характеризувався високим рівнем напруженості, небезпечними ситуаціями, а також мав ряд інших недоліків. Ядерна зброя не застосовувалася, проте гонка озброєнь між ядерними державами була вкрай напруженою, а зіткнення між ними на той час, та у ретроспективі були дуже небезпечними.

Потужна динаміка гонки озброєнь сприяла посиленню ядерної конкуренції СРСР та США. У цьому відіграли роль щонайменше п'ять факторів. По-перше, виняткова важливість збереження потенціалу удару у відповідь, створювала стимули для розширення та надмірного накопичення озброєнь: наявність великого за загальним обсягом та різноманітністю озброєнь забезпечувало страхівку від першого удару і знімало побоювання, що озброєння другої сторони, які збільшуються за чисельністю та розвиваються в технологічному відношенні, можуть створити відчутну загрозу для своїх сил стримування. По-друге, кожна зі сторін прагнула забезпечити собі здатність нанесення удару у відповідь, але при цьому не хотіла визнавати таку здатність за іншою стороною. США і СРСР приймали оперативні ядерні доктрини, в яких наголошували на поразці ядерних сил протилежної сторони за допомогою планування контрсилових ударів. По-третє, внаслідок появи цих доктрин, слід відмітити, значно зросла взаємодія між двома країнами, оскільки ядерне планування та поведінка учасників холодної війни впливали один на одного, яке згодом стало відоме як феномен «дія-протидія» [7]. Але в атмосфері ворожості, недовіри та невизначеності щодо планів на майбутнє простежувалася тенденція до дій з розрахунку на гірший сценарій. Вважалося, що політики повинні вчасно відчувати необхідність підготовки до найгіршого сценарію розвитку подій, і було б вірно це назвати як динаміку «дія-гіперпротидія». Як писав у 1969 р. Ратженс Д., «Феномен дія-протидія, в якій протидія часто здійснюється передчасно та/або у надмірних масштабах, очевидно, стало основним стимулом для стратегічних перегонів озброєнь». Гіперпротидія, за спостереженням

Ратженса, призводила до «перегонів озброєнь, обмеження яких визначалися виключно економічними можливостями, і кожен наступний етап обходився дорожчим за попередній» [8]. Страх перед тим, що протилежна сторона володіє більшим та ефективнішим арсеналом озброєнь впливав на рішення політиків та на їх сприйняття ситуації. По-четверте, вважалося, що гонка наступальних і оборонних озброєнь, один з різновидів моделі дія-проти дія – має потужний ефект. Для того, щоб стримування працювало, необхідно щоб частина ядерних сил не тільки вціліла після можливого нападу другої сторони, але й змогла подолати оборону супротивника. В іншому випадку можливість удару у відповідь виявилася б під питанням і була б недостатня для забезпечення стримування противника. І нарешті, п'яте, принаймні в США, ядерна політика формувалася частково на підставі політичних побоювань відстати від суперника і стати (або почати здаватися) слабшою за нього. А саме, що відставання в кількості ядерної зброї впливатиме на інші країни: союзники і противники США могли вирішити, що вони є слабшою стороною, і це могло б серйозно послабити позиції Вашингтону на міжнародній арені [9]. Слід зазначити, досягнення СРСР чисельної переваги в озброєннях до 70-х років стало тривожним сигналом американським політикам. Закріплення в угодах з контролю за ядерним озброєнням переваги СРСР викликало серйозні протиріччя і породило хвилю критики в американському політикумі адміністрації Ніксона. Через десятиліття після обговорення питання про ратифікацію угоди СНО-1, Генрі Кіссінджер не без певного роздратування називав «дивовижною вигадкою» заяви про те, що в переговорах по СНО адміністрація Ніксона «визнала нерівність» (перевагу СРСР). Кіссінджер пояснював, що «нерівність – це одне з тих слів, які створили свою власну реальність», яка підірвала підтримку політики контролю за озброєннями Ніксона-Кіссінджера і створила враження, як зауважував сам Кіссінджер, «що адміністрація захищала «ракетне відставання», не вигідне для США» [10].

Слід звернути увагу, також на ще один ускладнюючий фактор у ядерній дипломатії, який полягав у тому, що ядерна зброя могла поширитись на нові країни. З перших днів ядерної ери було розуміння, що інші країни можуть захотіти розробити власний ядерний арсенал. У 1946 році Броді назвав це явище в ядерній дипломатії «багатостороннє володіння ядерною зброєю». Будь-яка країна, яка

мала можливості або здатна роздобути технології та фінансові ресурси, необхідні для створення військової ядерної програми, могла піти цим шляхом [11].

У той час як увага США і СРСР була зосереджена один на одному, дослідники зауважували, що в майбутньому можуть з'явитися нові країни із ядерною зброєю. До 1960 р. у Вашингтоні прогнозували, що протягом наступних 5–15 років у світі можуть з'явитися 25 нових ядерних країн. Цей прогноз Джон Кеннеді (президент США, 1961–1963 рр.) озвучив під час своєї президентської кампанії, «У ході президентських дебатів 13 жовтня 1960 року, наприклад, Кеннеді сказав: «Є ознаки того, що у зв'язку з новими винаходами 10, 15 або 25 країн, включаючи Китай, матимуть ядерну зброю – вже до кінця мого президентського терміну в 1964 році. Це дуже серйозно» [12]. І будучи вже президентом США, повторив у ході прес-конференції у березні 1963 р. «Прошу вас зупинитися і подумати на мить, що б означало мати ядерну зброю в багатьох руках, в руках великих і малих країн, стабільних і не стабільних, відповідальних і безвідповідальних по всьому світу» [13]. Отже, ще одним значним фактором невизначеності питання контролю над ядерною зброєю стала можливість перетворення двостороннього ядерного суперництва, США – СРСР, на багатосторонній феномен, що характеризується зростаючою кількістю учасників, регіональних ядерних силових балансів, страхів перед нападом з різних напрямків та побоювань щодо стабільності ускладненої системи ядерної взаємодії. СРСР і США боялися і виступали проти такого розвитку, що породило значну співпрацю між країнами з питання нерозповсюдження ядерної зброї, навіть у найпохмуріші дні холодної війни. Проте політичним лідерам та ядерним стратегам з обох боків доводилося розглядати потенційні наслідки життя в «ядерному натовпі» і це була ще одна тривожна особливість атомної ери.

Вплив зауважених факторів спричинив три масштабні наслідки. По-перше, загальний обсяг озброєнь зріс до колосального рівня, що здається нині неправдоподібним. Оскільки, усього однієї невеликої бомби було достатньо, щоб знищити Хіросіму, а СРСР і США зробили десятки тисяч одиниць ядерної зброї, майже кожна з яких була потужніша за ті, що були застосовані в 1945 р. Зазначимо, на піку гонки озброєнь у 1986 р. обома країнами було розгорнуто понад 70 тисяч боєголовок – понад 30 тисяч США та майже 40 тисяч СРСР. Ця безпрецедентна кількість ядерної зброї не

піддавалася уяві руйнівної потужності, внаслідок чого виникли побоювання, що будь-який незначний обмін ударами між СРСР та США призведе до настання «ядерної зими» [14, 15]. Прихильники контролю за ядерною зброєю вважали, що внаслідок такого надмірного нарощування військової могутності не відбулося жодного покращення положення в галузі безпеки, а тільки зросли загрози та витрати на його забезпечення. Отже, напружені перегони з озброєння були відмінною рисою нерегульованого етапу атомної ери, який продовжував тривати і у 80-ті роки.

Ми можемо зробити висновок, що ядерний порядок перших двадцяти п'яти років атомної ери прийняв форму некерованого протистояння, обмеженого лише фінансовими та технологічними можливостями, в якому основною регулюючою силою служило взаємне стримування, що виникло в результаті односторонніх зусиль кожної із сторін (СРСР, США) щодо нейтралізації ядерного потенціалу противника. Ця форма ядерного порядку супроводжувалася зростанням ядерних арсеналів, всеосяжною нуклеаризацією збройних сил і доктрин, а також небезпечними та іноді майже катастрофічними кризами.

Однак поступово в політикумі з'явилася думка, що ризиками та витратами, які спрямовані на підтримку ядерного порядку, можна скерувати на скорочення ядерних арсеналів шляхом укладання домовленостей. Зазначимо, еволюцію контролю над ядерною зброєю не можна назвати ні гладким, ні гармонійним процесом. Хоча США та СРСР і поділяли спільний інтерес до запобігання поширенню ядерної зброї та запобігання ядерній війні, але їх відносини були наповнені розбіжностями та недовірою аж до самого останнього періоду холодної війни. Контроль за ядерною зброєю продовжував викликати суперечки, і скептики відкрито критикували як сам процес так і зміст конкретних угод [16, 17]. Разом з тим, протягом кількох десятиліть з кінця 60-х до кінця 90-х років поступово відбувалося формування системи договорів (угод), які вирішували важливі два питання: потенційне поширення ядерної зброї на треті країни та про двостороннє протистояння СРСР та США. І як писав Річард Хаас, «здоровий глузд і обережність поступово взяли гору» [18].

Слід зауважити, із закінченням холодної війни з'явився безпрецедентний момент надії щодо вирішення питання контролю над ядерною зброєю. Тобто, замість напруженого антагонізму з'явилося «стратегічне співробітництво» між СРСР та США. Коли холодна

війна пішла на спад, настав, як зазначають дослідники, чудовий період в епосі контролю над ядерною зброєю, який тривав понад десять років. Цей етап розпочався із зустрічі на вищому рівні між Р. Рейганом (президент США 1981–1989 рр.) і М. Горбачовим (генеральний секретар ЦК КПРС, 1985–1989 рр.) у Рейк'явіку (12–12 жовтня 1986 р.), на якій було підняте питання про ліквідацію всіх ядерних озброєнь та заборона на балістичні ракети. Хоча сторони під час зустрічі не змогли досягти згоди щодо зауважених радикальних заходів. Але зустріч Р. Рейгана і М. Горбачова на саміті в Рейк'явіку можна назвати кульмінаційною точкою контролю над озброєннями періоду холодної війни з огляду на амбітність вирішених з часом завдань. За короткий час було укладено Договір про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності (ДРСМД) 1987 р., який ліквідував цілий клас ракет, що стало початком згортання нуклеаризації, яка мала місце у перші десятиліття ядерної ери. У 1991 р. була проведена низка взаємних односторонніх заходів, які зобов'язували США і СРСР значно скоротити більшість видів тактичної ядерної зброї. Особливо примітним був фокус на усунення тактичної ядерної зброї сухопутних військ та військово-морського флоту [19]. Метою та результатом цих ініціатив було «радикальне скорочення» запасів розгорнутої тактичної ядерної зброї [20]. Одночасно з цим були зроблені значні кроки у напрямку контролю за стратегічними озброєннями. І одним із самих важливих досягнень двосторонньої дипломатії стало те, що 31 липня 1991 р., після важкого десятиліття складних переговорів, які неодноразово призупинялися і відновлювалися, було підписано договору СНО-1. Він був найскладнішим із усіх ядерних договорів, містив детальні умови щодо верифікації та передбачав значне скорочення кількості розгорнутих стратегічних носіїв та пов'язаних з ними ядерних боєголовок.

Слід зазначити, одним із факторів, на нашу думку, і це об'єктивне зауваження, який пришвидшив до таких радикальних кроків щодо контролю та нерозповсюдження ядерної зброї сторонами, стала найбільша техногенна катастрофа ХХ ст. – аварія на Чорнобильській АЕС (26 квітня 1986 р), яка віднесена до аварій ядерних об'єктів найвищого рівня і за екологічними наслідками переросла у планетарну катастрофу. Під час експерименту на 4-му реакторі Чорнобильської атомної електростанції сталося два вибухи. Радіоактивним цезієм було забруднено 3/4 терито-

рії Європи. 8,5 мільйонів жителів України, Білорусі, Росії в найближчі дні після аварії отримали значні дози опромінення, біля півмільйона з них померли від наслідків радіації. Потужний циклон проніс радіоактивні речовини територіями Литви, Латвії, Польщі, Швеції, Норвегії, Австрії, Фінляндії, Великої Британії, а пізніше – Німеччини, Нідерландів, Бельгії. До кінця літа 1986 року більше 90 тисяч осіб було евакуйовано із зони зараження, 81 населений пункт України став безлюдним. Отже, Чорнобильська катастрофа стала попередженням усьому людству, наскільки крихким може бути наше майбутнє з неконтрольованою атомною енергією.

Наступним важливим кроком еволюції питання контролю над ядерною зброєю стало безстрокове продовження ДНЯЗ у 1995 р. 25-річний термін дії договору добігав кінця, і Конференція з розгляду та продовження ДНЯЗ мала вирішити – припинити чи продовжувати його дію, і якщо продовжувати, то на фіксований термін чи безстроково. За наслідками роботи конференції 11 травня 1995 р. понад 170 країн-учасниць погодилися продовжити дію Договору на невизначений термін без будь-яких додаткових умов. Більше того, обговорення продовження дії ДНЯЗ дали поштовх переговорам відносно ядерних випробувань. Держави-учасниці ДНЯЗ, які не володіють ядерною зброєю, підняли питання перед країнами, які володіють ядерною зброєю щодо роззброєння відповідно до статті VI ДНЯЗ. І у вересні 1996 р. було підписано Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ), який встановлював в якості міжнародної правової норми повномасштабну заборону на будь-які випробувальні вибухи ядерної зброї, а також на будь-які інші ядерні вибухи [21, 22].

Враховуючи складні етапи еволюції питання контролю над ядерною зброєю, ми можемо констатувати, починаючи з кінця холодної війни і до настання епохи після холодної війни, від Рейк'явіка 1986 р. до Гельсінкі 1997 р., стали роками прогресу в сфері контролю над ядерною зброєю в різних напрямках. На сьогоднішній день ясно, що в першій половині ядерної ери відбувалася повільна, нерівномірна, але масштабна еволюція від напруженої та нерегульованої конкуренції до послідуєчого більш регульованого, керованого ядерного середовища, в якому ядерні арсенали були обмежені договорами, а поширення ядерної зброї було заборонено ДНЯЗ, який набув статусу безстрокового і накладав на учасників юридичні зобов'язання.

Але, у XXI ст, вітер помінявся і архітектура системи контролю над ядерною зброєю почала хитатися. І сьогодні вона досягла максимальної кризи. Як зауважив Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерреш під час Х ОК ДНЯЗ, – «зараз людство перебуває за крок від катастрофи. Хмари, що розступилися із закінченням холодної війни, знову нависають над нами. До цього часу нам щастило, але везіння – це не стратегія. Воно не захистить нас від геополітичної напруги, яка загрожує вилитися в ядерний конфлікт. Від ядерного знищення людство відокремлює один крок – сторони можуть не зрозуміти один одного або припуститися помилки у розрахунках. Доля майбутніх поколінь залежить від того, чи зможемо ми відійти від краю прірви. Саме тому така важлива оглядова Конференція, яка дозволяє вжити заходів, щоб уникнути трагедій». Для упередження можливої катастрофи Генсек ООН запропонував діяти на п'яти напрямках: зміцнювати норми незастосування ядерної зброї, знищувати та скорочувати ядерні арсенали, знижувати напруженість на Близькому Сході, використовувати ядерні технології в мирних цілях, а також дотримуватися положень Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» [23]. Як було зауважено раніше автором, Оглядова конференція (Х ОК ДНЯЗ) завершилася безрезультатно. І це не дивно оскільки сучасну ООН, зараз цілком можна порівняти з Лігою Націй кінця 1920-х років: претензії на роль світового арбітра не підкріплюються реальними повноваженнями впливу.

Зауважимо, заклики і напрямки дій озвучені Генсеком ООН на Х ОК ДНЯЗ є дуже важливими для відновлення безпекової рівноваги на політичній світовій арені. Але справа в тому, що світові актори, не вірять у нинішню систему світової безпеки. Особливо на тлі російсько-української війни коли ООН не впоралась із своїм основним завданням – підтриманням миру та безпеки у світі. Вона не захистила державу-члена, Україну, від актів агресії чим похитнула важелі довіри до архітектури світової системи безпеки.

Отже, можемо зазначити, майбутнє контролю над ядерною зброєю залишається під великим питанням. Нинішню ситуацію можна описати термінами «глибока криза» (Нойнек 2019), «крах» (Макгроу 2019), «занепад» (Крепон 2021) і навіть як «кінець контролю над ядерною зброєю» (Брукс 2020), «майбутній світ без ядерних обмежень – (Танненвальд 2020) – подібний світу до запровадження контролю над ядерною зброєю – знову став можливим». З цими

твердженнями відносно нинішньої системи контролю над ядерним сегментом (ядерна зброя, ядерна енергія) архітектури світової безпеки не можна не погодитися. Але, разом з тим, зазначимо, така криза архітектури світової системи безпеки склалася не вчора. Коріння кризи сягають набагато глибше. Ця проблема стала відлунням невирішеної проблеми, яка заклала підвалини нинішньої кризи, а саме розпад у 1991 році СРСР. Коли світова система безпеки не була скоригована враховуючи зникнення такого великого геополітичного гравця на світовій арені, як СРСР, який до того ж був однією із двох країн біполярної Ялтинсько-Потсдамської системи. Замість якого просто, та більше того незаконно, із мовчазної згоди провідних світових акторів була змінена табличка із СРСР на Росію. А весь ядерний арсенал СРСР, який розміщувався на території України, Білорусі, Росії, Казахстану за лобювання США було передано до Росії.

Потрібно зауважити, система контролю над ядерною зброєю народилася в умовах біполярного світу, в якому США і СРСР більш-менш утримували баланс сил, а між ядерними і звичайними озброєннями були окреслені відносно чіткі лінії (кордони). Але за останні п'ятдесят років стратегічна ситуація істотно змінилася, проте система контролю над ядерною зброєю не змогла адаптуватися до цих змін. І останнім тригером, який показав всю недосконалість, викрив недоліки нинішньої архітектури світової системи безпеки, особливо контролю над ядерним компонентом (ядерна зброя, ядерна енергія), стала російсько-українська війна (після Другої світової війни, перша повномасштабна війна на Європейському континенті) [24, 25].

Війна в Україні розпочата Росією сколихнула доленосні глобальні процеси, зумовила зростання невизначеності, непередбачуваності та, відповідно, нервозності поведінки окремих акторів. Світ виявився менш стабільним і передбачуваним, ніж у роки холодної війни. Зазначимо, нинішня конфронтація між Росією та Західним світом, а також між США та Китаєм ускладнює контроль над ядерною зброєю та провокує ядерні гонки. Зауважені тенденції є вкрай небезпечними, оскільки, як наслідок, це призведе до зростання кількості ядерних держав у світі і не забуваємо про терористичні організації. Тобто, ядерна зброя почне неконтрольовано розповзатися планетою, перетворившись на засіб захисту суверенітету, і на атрибут особливого статусу. Вкрай важливо зауважити, такі процеси складно контролювати. Сьогодні ніхто не може офі-

ційно підтвердити – скільки фактично країн володіють ядерною зброєю, скільки в розробці і скільки прагне мати.

Зазначимо, ядерна зброя від початку відіграла вирішальну роль у вторгненні Росії в Україну. За перші десять тижнів військової кампанії Росія подала близько 20 ядерних сигналів. «Хто б не намагався нам перешкодити, не кажучи вже про те, щоб створити загрози для нашої країни та її народу, повинен знати, що відповідь Росії буде негайною і призведе до наслідків, яких ви ніколи не бачили в історії» (президент Росії В. Путін, 24 лютого 2022 р.). Зазначимо, катастрофічні збитки, завдані Росією, можуть позначитися далеко за межами територіальних кордонів України. Використовуючи свій ядерний арсенал як інструмент для скоєння військових злочинів, спроб руйнування суверенітету іншої держави і безрозсудних атак на цивільну ядерну інфраструктуру, Росія «вдарилася кувалдою» по глобальному ядерному порядку [26, 27].

Безсумнівно, глобальний ядерний порядок був напружений задовго до того, як 24 лютого Росія розпочала «свою місію». Але, який вплив зробить поведінка Росії в російсько-українській війні на систему глобального ядерного порядку? Так, ми зараз спостерігаємо поступальний процес посилення і консолідації колективного Заходу. Ознаками якого є те, що історично нейтральні Фінляндія та Швеція намагаються сховатись під ядерною парасолькою НАТО. Відбуваються зміни в підході європейських країн до колективної і національної безпеки. Найбільш наочно це можна побачити на прикладах Німеччини, Великої Британії, Польщі. В їх намірах суттєво посилити власні збройні сили і свою воєнно-політичну роль у Європі. Але це не вирішує питання ядерної безпеки у світі, небезпека таїться глибше. Російська агресія кидає прямий виклик глобальному ядерному порядку від укладених багатосторонніх договорів до можливості використання ядерної зброї в конфлікті.

Отже, ми можемо зробити висновок, що режим контролю над ядерною зброєю напрацьований на протязі п'ятдесяти років світовою спільнотою, ослаблений змінами в глобальному розподілі сили на нинішній світовій арені. Зазначимо, режим жив завдяки американо-радянському консенсусу щодо нерозповсюдження в біполярну епоху та американського лідерства після переходу до однополярності. Зараз світ найкраще характеризується як стан багатополарності, який зароджується. США переживають втрату відносної глобальної могутності (гегемонії) на

тлі підсилення інших держав, хоча Вашингтон і залишається домінуючою економічною та військовою силою. В Росії залишається майже половина світових ядерних озброєнь (на початок 2022 року – 5977 ядерних боєголовок). Китай – глобальна економічна держава, що швидко рухається до регіональної військової гегемонії. В останні роки, Пекін став дедалі наполегливіше відстоювати свої інтереси у своєму регіоні та за його межами. Динаміка інших країн: Індія, Іран, Пакистан, КНДР, Японія, країни Латинської Америки, Африканського континенту вказує на можливий початок напруженого періоду багатополарності, який вже кидає виклик основам режиму нерозповсюдження ядерної зброї, які сприяли його ефективності та довговічності протягом п'яти десятиліть.

Об'єктивно, ми можемо припустити, що світ починає жити в новому ядерному світі, який можна назвати третім атомним століттям [28]. Ядерний порядок зразка 1991 більше не існує. Оптимістичні та повні надій цілі та можливості ядерного світу, які передбачалися у 1991 р., так і не були досягнуті. Починаючи з кінця 90-х відбувається значне погіршення відносин між великими державами, руйнація системи контролю за озброєннями, порушення норм нерозповсюдження, а також поява та розвиток потенційно дестабілізуючих технологій. Історія, що охоплює десятиліття еволюції від нерегульованого ядерного середовища до регульованого світу, добігла кінця. Як зауважила Танненвалд Н., «у цю ядерну еру, що зароджується, ключові норми, що лежать в основі існуючого ядерного порядку – насамперед стримування, незастосування та нерозповсюдження – зазнають стресового навантаження. Глобальний ядерний регульований порядок руйнується» [29].

Так, цілком неясно до чого це все приведе, але очевидно, що старого порядку більше не існує. У результаті виникає необхідність у тому, що Томас Шеллінг назвав «стратегією в епоху невизначеності». Шеллінг, лауреат Нобелівської премії з економіки, один із видатних стратегічних мислителів ядерної ери, так описав складність поставленого завдання: Сьогодні ми живемо в іншому світі, світі набагато складнішому, ніж за часів холодної війни між Сходом та Заходом. Потрібно було 12 років, щоб почати розуміти проблему «стабільності» після 1945 року, але тільки-но ми це усвідомили, ми думали, що зрозуміли її. Тепер світ настільки змінився, ускладнився, став таким багатомірним, непередбачуваним, так багато країн, культур та мов беруть участь у ядерних відносинах, багато з

яких асиметричні, що навіть важко зрозуміти скільки значень зараз існує для поняття «стратегічна стабільність», або скільки варіантів стабільності може існувати в різних міжнародних відносинах, або що саме має стримувати «стабільне стримування» у світі поширення ядерної зброї [30].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Фундаментально важливе питання, безсумнівно, полягає в тому, як ми можемо безпечно жити у новому ядерному світі? Якщо зауважені автором поточні тенденції зберуться, може виявитися, ми житимемо у світі, відзначеному посиленням розбіжностей між супердержавами, більшою кількістю ядерної зброї, більшою кількістю ядерних країн, меншою стабільністю, меншим рівнем контролю над озброєннями та міжнародним регулюванням ядерних відносин на планеті. Які наслідки життя у такому світі? Які шляхи є найбільш конструктивними? Як найбільш розумно та ефективно керувати цим більш складним середовищем? Розуміння того, що змінилося за три десятиліття від часу закінчення холодної війни та обговорення наслідків цих змін – важливий та необхідний крок у вирішенні таких питань. Нинішньому світовому товариству належить ухвалити рішення щодо модернізації, контролю над озброєннями та технологічного прогресу, які допоможуть сформувати контур ядерного порядку, що народжується, і будуть визначати відносну безпеку або небезпеку майбутнього ядерного світу.

Отже, повинна бути запропонована зовсім нова конфігурація архітектури світової безпеки, яка б дійсно вирішила такий важливий безпековий аспект як розповсюдження та взяття під контроль ядерного компонента (ядерної зброї, ядерної енергії) у світі. Зазначимо, на нашу думку, саме Україна, яка опинилася в епіцентрі нападу РФ, як ядерної країни на неядерну країну і у відношенні якої були порушені всі гарантії безпеки надані ключовими геополітичними гравцями, має беззаперечне право на предлошення світовому товариству свого бачення нової архітектури світової системи безпеки, зокрема над створенням нового безпекового сегмента по контролю над ядерною зброєю та іншими загрозами масового ураження. Це може бути створена окрема наддержавна організація, яка не просто візьме під контроль ядерний компонент (ядерну зброю, атомну енергію), який є у світі, а якій буде передано ядерне озброєння країнами в обмін на гарантії захисту і безпеки. Ядерні країни можуть відмовитися від ядерної

зброї на користь створення «всесвітньої ядерної парасольки» для того щоб забезпечити ядерну стабільність і світову безпеку рівновагу. Зазначимо, фактор України вже вдруге в новітній історії може запобігти світовій ядерній війні. Спочатку Чорнобильська катастрофа, яка показала реальні та послідуочі жахливі наслідки ядерного вибуху. Потім велика континентальна війна Росії проти України, яка остаточно оголила проблеми контролю над ядерним компонентом (ядерна зброя, ядерна енергія). Світовий політикум не може більше тішити себе

ілюзіями, що нинішня світова безпекова архітектура може забезпечити рівновагу у світі. І нам потрібно почати орієнтуватися в тому, що Роберт Легволд назвав «наростаючими труднощами і небезпеками нового та зовсім іншого ядерного світу» [31]. Тому, дуже важливо, на нашу думку, проведення наукових досліджень та напрацювання нових концептуальних моделей, які змогли б дати відповідь на таке важливе питання як формування нової глобальної ефективної системи безпеки і наближення країн до її реалізації.

Література:

1. Tenth Review Conference of the Parties to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT). United Nations. URL: <https://media.un.org/ru/asset/k11/k11we83tf7>
2. United Nations. Digital Library. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/188344?ln=en>
3. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_098#Text
4. Троцько І. Особливості договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1968 року. Підприємництво, господарство і право. Міжнародне право. №7. 2018 р. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/7/37.pdf>
5. Brodie B. Implications for Military Policy. ed., The Absolute Weapon: Atomic Power and World Order. 1964. New Haven: Yale Institute of International Studies. P. 62.
6. Freedman L. The Interplay Between the International System and the Global Nuclear Order. P. 65.
7. Rathjens G. The Dynamics of the Arms Race. Scientific American, 1969, vol. 220, no. 4, pp. 15–25.
8. Rathjens G. The Dynamics of the Arms Race, pp. 181–182.
9. Kroenig M. Nuclear Superiority and the Balance of Resolve: Explaining Nuclear Crisis Outcomes. International Organization, 2013, vol. 67, no. 1, pp. 141–171.
10. Kissinger H. Diplomacy. New York: Simon and Schuster, 1994. P. 749.
11. Brodie B. Implications for Military Policy. P. 61.
12. Commission on Presidential Debates, October 13, 1960, Debate Transcript. URL: <https://www.debates.org/voter-education/debate-transcripts/october-13-1960-debate-transcript/>
13. Lavoy P. Predicting Nuclear Proliferation: A Declassified Documentary Record. Strategic Insights, 2004, vol. III, issue 1. URL: <https://fas.org/man/eprint/lavoy.pdf>
14. Turco R., Toon O., Ackerman T., Pollack J., Sagan S. Nuclear Winter: Global Consequences of Multiple Nuclear Explosions. Science, 1983, vol. 222, no. 4630, pp. 1283–1292.
15. Perle R. Good Guys, Bad Guys, and Arms Control in Ian An thony and Daniel Rotfeld, eds., A Future Arms Control Agenda. Oxford: Oxford University Press, 2001. pp. 43–51.
16. Berkowitz B. Calculated Risks: A Century of Arms Control, Why it Has Failed, and How it Can Be Made to Work. New York: Simon & Schuster, 1987. P. 221.
17. Gray S. House of Cards: Why Arms Control Must Fail. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1992. P. 242.
18. Haas R. Foreword in Koblenz G. Strategic Stability in the Second Nuclear Age. Council on Foreign Relations, 2014. URL: <https://www.cfr.org/report/strategic-stability-secondnuclear-age>
19. The Presidential Nuclear Initiatives (PNIs) on Tactical Nuclear Weapons at a Glance. Washington, D.C.: Arms Control Association, July 2017. URL: <https://www.armscontrol.org/factsheets/pnigance>
20. Potter W. The Presidential Nuclear Initiatives, 1991–1992: An Assessment of Past Performance and Future Relevance. Policy Brief No. 21. Tokyo, Japan: Toda Peace Institute, 2018.
21. The Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty. URL: <https://www.ctbto.org/our-mission/the-treaty>.
22. Resolution establishing the Preparatory Commission for the Comprehensive Nuclear Test-Ban Treaty Organization. New York, 19 November 1996. URL: <https://www.ctbto.org/sites/default/files/2022-09/CTBT-MSS-RES-1-e.pdf>
23. United Nations. UN NEWS. August 1, 2022. URL: <https://news.un.org/ru/story/2022/08/1428722>
24. Буряченко О. Мавпа з ядерною гранатою: чому ООН виявилася беззахисною перед шантажем путіна і що тепер з цим робити. Новини LIVE. 26 жовтня 2022 р. URL: <https://safe.novyny.live/obeziana-s-iadernoi-granatoi-smozhet-li-oon-sderzhat-rossiiu-60686.html>
25. Буряченко О. «Ядерна парасолька» для всіх: як світ може захиститися від російського шантажу. Новини LIVE. 7 листопада 2022 р. URL: <https://safe.novyny.live/iadernyi-zontik-dlia-vsekh-kak-mir-mozhet-zashchititsia-ot-rossiiskogo-shantazha-62772>

26. Squassoni S. Rethinking the unthinkable: Ukraine reveals the need for nuclear disarmament. *Bulletin of the Atomic Scientists*. March 17, 2022. URL: <https://thebulletin.org/2022/03/rethinking-the-unthinkable-ukraine-reveals-the-need-for-nuclear-disarmament/#post-heading>
27. Щорічник СІПРІ 2021. Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека. Київ-2022. С. 725. URL: https://razumkov.org.ua/images/sipri/SIPRI_2021_ukr.pdf
28. Smetan M. A Nuclear Posture Review for the Third Nuclear Age. *The Washington Quarterly*, 2018, vol. 41, no. 3, pp. 137–157.
29. Tannenwald N. How Strong is the Nuclear Taboo Today? URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0163660X.2018.1520553>
30. Schelling T. Foreword in Colby E., Gerson M, eds., *Strategic Stability: Contending Interpretations*. Carlisle, Pa.: U.S. Army War College Press, 2013. vii-viii
31. Legvold R., Miller S., Freedman L. Meeting the Challenges of the New Nuclear Age: Nuclear Weapons in a Changing Global Order. URL: https://www.amacad.org/sites/default/files/publication/downloads/2019_New-Nuclear-Age_Changing-Global-Order.pdf

References:

1. Tenth Review Conference of the Parties to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT). United Nations. Retrieved from <https://media.un.org/ru/asset/k11/k1lwe83tf7> [in English].
2. United Nations. Digital Library. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/188344?ln=en> [in English].
3. Dohovir pro nerozprovsiudzhennia iadernoi zbroi vid 1 liutoho 1968 roku. [Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons of July 1, 1968]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_098#Text [in Ukrainian].
4. Trotsko I. (2018). Osoblyvosti dohovoru pro nerozprovsiudzhennia yadernoi zbroi vid 1968. [Features of the 1968 Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons]. *Pidpriumnytstvo, gospodarstvo i pravo. Mizhnarodne pravo. [Entrepreneurship, economy and law. International law]*. 2018. Retrieved from <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/7/37.pdf> [in Ukrainian].
5. Brodie B. Implications for Military Policy. ed., *The Absolute Weapon: Atomic Power and World Order*. 1964. New Haven: Yale Institute of International Studies. P. 62. [in English].
6. Freedman L. The Interplay Between the International System and the Global Nuclear Order. P. 65. [in English].
7. Rathjens G. The Dynamics of the Arms Race. *Scientific American*, 1969, vol. 220, no. 4, pp. 15–25. [in English].
8. Rathjens G. The Dynamics of the Arms Race, pp. 181–182. [in English].
9. Kroenig M. Nuclear Superiority and the Balance of Resolve: Explaining Nuclear Crisis Outcomes. *International Organization*, 2013, vol. 67, no. 1, pp. 141–171. [in English].
10. Kissinger H. *Diplomacy*. New York: Simon and Schuster, 1994. P. 749. [in English].
11. Brodie B. Implications for Military Policy. P. 61. [in English].
12. Commission on Presidential Debates, October 13, 1960, Debate Transcript. Retrieved from <https://www.debates.org/voter-education/debate-transcripts/october-13-1960-debate-transcript/>. [in English].
13. Lavoy P. Predicting Nuclear Proliferation: A Declassified Documentary Record. *Strategic Insights*, 2004, vol. III, issue 1. Retrieved from <https://fas.org/man/eprint/lavoy.pdf>. [in English].
14. Turco R., Toon O., Ackerman T., Pollack J., Sagan S. Nuclear Winter: Global Consequences of Multiple Nuclear Explosions. *Science*, 1983, vol. 222, no. 4630, pp. 1283–1292. [in English].
15. Perle R. Good Guys, Bad Guys, and Arms Control in Ian Anthony and Daniel Rotfeld, eds., *A Future Arms Control Agenda*. Oxford: Oxford University Press, 2001. pp. 43–51. [in English].
16. Berkowitz B. *Calculated Risks: A Century of Arms Control, Why it Has Failed, and How it Can Be Made to Work*. New York: Simon & Schuster, 1987. P. 221. [in English].
17. Gray S. *House of Cards: Why Arms Control Must Fail*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1992. P. 242. [in English].
18. Haas R. Foreword in Koblenz G. *Strategic Stability in the Second Nuclear Age*. Council on Foreign Relations, 2014. Retrieved from <https://www.cfr.org/report/strategic-stability-secondnuclear-age>. [in English].
19. The Presidential Nuclear Initiatives (PNIs) on Tactical Nuclear Weapons at a Glance. Washington, D.C.: Arms Control Association, July 2017. Retrieved from <https://www.armscontrol.org/factsheets/pniglance> [in English].
20. Potter W. *The Presidential Nuclear Initiatives, 1991–1992: An Assessment of Past Performance and Future Relevance*. Policy Brief No. 21. Tokyo, Japan: Toda Peace Institute, 2018. [in English].
21. *The Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty*. Retrieved from <https://www.ctbto.org/our-mission/the-treaty> [in English].
22. Resolution establishing the Preparatory Commission for the Comprehensive Nuclear Test-Ban Treaty Organization. New York, 19 November 1996. Retrieved from <https://www.ctbto.org/sites/default/files/2022-09/CTBT-MSS-RES-1-e.pdf> [in English].
23. United Nations. UNNEWS. August 1, 2022. Retrieved from <https://news.un.org/ru/story/2022/08/1428722> [in English].

24. Buriachenko O. (2022). Мавпа з іадерної гранатою: чому ООН вийшла беззахисною перед шантажем Путіна і що тепер з цим робити. [A monkey with a nuclear grenade: why the UN was defenseless against Putin's blackmail and what to do about it now]. Novyny LIVE. [News LIVE]. (2022, October, 26). Retrieved from <https://safe.novyny.live/obeziana-s-iadernoi-granatoi-smozhet-li-oon-sderzhat-rossiiu-60686.html> [in Ukrainian].
25. Buriachenko O. (2022). «Іадерна parasolka» для всіх: як світ може захиститися від російського шантажу. [A nuclear umbrella for all: how the world can protect itself from Russian blackmail]. Novyny LIVE. [News LIVE]. (2022, November, 7). Retrieved from <https://safe.novyny.live/iadernyi-zontik-dlia-vsekh-kak-mir-mozhet-zashchititsia-ot-rossiiskogo-shantazha-62772.html> [in Ukrainian].
26. Squassoni S. Rethinking the unthinkable: Ukraine reveals the need for nuclear disarmament. Bulletin of the Atomic Scientists. March 17, 2022. Retrieved from <https://thebulletin.org/2022/03/rethinking-the-unthinkable-ukraine-reveals-the-need-for-nuclear-disarmament/#post-heading> [in English].
27. Shchorichnyk SIPRI 2021. Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека. [27. SIPRI Yearbook 2021. Armament, disarmament and international security]. Kyiv-2022. P. 725. Retrieved from https://razumkov.org.ua/images/sipri/SIPRI_2021_ukr.pdf [in Ukrainian].
28. Smetan M. A Nuclear Posture Review for the Third Nuclear Age. The Washington Quarterly, 2018, vol. 41, no. 3, pp. 137–157. [in English].
29. Tannenwald N. How Strong is the Nuclear Taboo Today? Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0163660X.2018.1520553> [in English].
30. Schelling T. Foreword in Colby E., Gerson M., eds., Strategic Stability: Contending Interpretations. Carlisle, Pa.: U.S. Army War College Press, 2013. vii-viii [in English].
31. Legvold R., Miller S., Freedman L. Meeting the Challenges of the New Nuclear Age: Nuclear Weapons in a Changing Global Order. Retrieved from https://www.amacad.org/sites/default/files/publication/downloads/2019_New-Nuclear-Age_Changing-Global-Order.pdf [in English].